

УДК 94(477.54) «1850/1900»

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-33-02

**ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ СЕКТ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ
(на прикладі села Комісарівка Катеринославської губернії)****В.П. Потоцький**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
v.pototsky@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

Мета. Стаття має на меті висвітлити історію появи та поширення релігійної секти в селі Комісарівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії та на підставі характерних ознак спробувати встановити її конфесійну приналежність.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Уперше у вітчизняній історіографії предметом спеціального наукового дослідження стала мікроісторія окремої релігійної громади, що наприкінці XIX століття виникла у сільській провінції на півдні України. На підставі місіонерських звітів та репортажів світських публіцистів розглянуто роль засновників секти, окреслено коло зв'язків із спорідненими організаціями, проаналізовано особливості поведінки її членів.

Висновки. З'ясовано, що перші проповідники занесли нове вчення до рідної Комісарівки з Херсонської губернії або з Північнокавказького регіону. Створена ними секта за своїм характером була дуже схожою на христововірську. Її початкова історія тісно пов'язана зі штундизмом, проте окремі особливості церемоніалу носили яскраво виражене хлистівське забарвлення. Сектантська громада в селі Комісарівка являла собою цікавий симбіоз протестантизму з протонародним містицизмом, що у середовищі релігійних дисидентів Катеринославської губернії зустрічалося доволі часто. Проте дана громада не входила до якоїсь більш розгалуженої спільноти і на протязі свого існування залишалася абсолютно автономною одиницею. Ставлення сановників РПЦ та представників світської влади до нової релігійної організації було вкрай негативним. Проти сектантів застосовувалися різні засоби тиску. Незважаючи на це, неформальна релігійна група в селі Комісарівка довгий час залишалася однією з найбільших у Верхньодніпровському повіті.

Ключові слова: Катеринославська губернія, село Комісарівка, кінець XIX ст., міжконфесійні стосунки, релігійне сектантство, хлисти, шалопути.

Purpose. The purpose of the article is to highlight the history of the emergence and spread of a religious sect in the village of Komisarivka of the Upper Dnipro district of the Katerynoslav province and to try to establish its religious affiliation based on characteristic features.

Research methodology. The methodological basis of the article is formed by the principles of historicism and objectivity, implemented by using several methods: general logical (analysis and synthesis), as well as classification, comparative, and periodization methods.

Scientific novelty. For the first time in domestic historiography, the microhistory of a separate religious community that arose in a rural province in the south of Ukraine at the end of the 19th century became the subject of a special scientific study. On the basis of missionary reports and reports of secular publicists, the role of the founders of the sect was considered, the circle of connections with related organizations was analyzed as well as peculiarities of the behavior of its members.

Conclusions. *It was found out that the first preachers brought new teachings to their native Komisarivka from the Kherson province or from the North Caucasus region. The sect they created was very similar in character to the Khlysts sect. Its initial history is closely related to Stundism, however, certain features of the ceremonies strongly resembled the Khlysts' ones. The sectarian community in the village of Komisarivka was an interesting symbiosis of Protestantism with popular mysticism, which was quite common among religious dissidents of the Katerynoslav province. However, this community was not part of any more extensive community and throughout its existence remained a completely autonomous unit.*

The attitude of dignitaries of the Russian Orthodox Church and representatives of secular authorities towards the new religious organization was extremely negative. Various means of pressure were used against the sectarians. Despite this, the informal religious group in the village of Komisarivka for a long time remained one of the largest in the Upper Dnipro district.

Key words: *Katerynoslav province, Komisarivka, late 19th century, interfaith relations, religious sectarianism, Khlysts, shaloputs.*

Якщо говорити про поширення христововірства (хлистівства) в українських губерніях Російської імперії, то Катеринославщину слід згадати серед перших. Розташована на самому півдні країни, в степовому краї, де створені різними переселенцями селища знаходилися на значній відстані один від одного, Катеринославська губернія просто не могла не стати притулком для різних сект. А якщо зважити на близькість Дону і Кубані, а також традиції духоборства, що залишилися ще з запорозьких часів, то поява тут христововірства виглядає цілком закономірною.

На значний кавказький вплив вказує і наявність екзоніму «шалопути», який був поширеним у Катеринославській губернії та вніс певну плутанину до роботи дослідників російського релігійного різномислення. Шалопутів, нарівні з «стрибунами» та «скакунами», іноді розглядають як окремих напрямків у містичному сектантстві, відокремлюючи від «людей Божих», тобто від хлистів. З таким висновком ніяк не можна погодитися через кілька причин: у всіх названих груп практикувалося обожнювання людини, «радіння» та суворий аскетизм. До того ж вони залишалися таємними, волюючи без крайньої необхідності не афішувати своє сектантство і не відокремлюватися від РПЦ. А головне, самі катеринославські місіонери згодом усвідомили абсолютну тотожність місцевих шалопутів із відомими всій Росії хлистами. «Секта "людей Божих" – писав місіонер К. Корольков, – найбільш поширена в Росії та в інших місцевостях, а послідовники її носять різні найменування: так у Сибірській губернії вони називаються "Богомолами", в Самарській губернії "Монтанами", в Саратовській "Хлистами", у Костромській "Вертунами" та ін. У Катеринославській, Полтавській і Харківській губерніях вони глузливо називаються несхвальним словом "Шалопути", тобто людьми, що збилися з пантелику, з правого шляху. Секта ця, тобто секта "людей Божих", (вона ж "Хлисти, Шалопути" та ін.) являє першу стадію в розвитку скопечької секти» [15, с. 238]. Слід зауважити, що у місіонерських документах 80-х років XIX століття повсюдно присутній лише термін «шалопути», наприкінці наступного десятиліття його починають вживати паралельно з терміном «хлисти». У якості прикладу можна навести такі цитати: «Характеризуючи головні сектантські групи, що існують в Катеринославській єпархії – хлистовщину (шалопутство) та штунду, місіонер Дородніцин зауважив, що крім цих офіційних ворогів церкви є багато інших...» [16, с.738]; «Бесіди з шалопутами-хлистами з'їзд знайшов необхідним починати бесідою про втілення Господа нашого І. Христа...» [17, с.769]; «Хлисти чи шалопути з'явилися в єпархії на початку 60-х років минулого століття...» [3, с.330]. На початку XX століття слово «шалопути» практично зникає зі сторінок офіційних звітів, оскільки його остаточно витіснило загальноросійське визначення «хлисти». У народній пам'яті воно зберігалось значно довше і часто застосовувалося по відношенню до всіх релігійних дисидентів без розбору.

Серед особливостей міжконфесійних відносин у Катеринославській губернії можна назвати близьке сусідство сект містичного і раціоналістичного характеру. Масштабне поширення в єпархії всіляких протестантських течій неминуче призводило до тісної комунікації між умовними «штундистами» (власне штундистами, баптистами, євангельськими християнами) та христовірами («людьми Божими»), а пізніше «Новим Ізраїлем». Міжсектантські трансформації мали взаємний характер, вносячи певну плутанину до уявлення парафіяльних священників про власну паству і, як наслідок, до офіційної статистики. Початкові спроби представників православного кліру розмежовувати зони впливу містиків та раціоналістів виглядають доволі наївно. «Коли у Київській та Херсонській єпархіях, – писав 1875 року протоієрей Ф. Покровський, – цілими тисячами з'явилися штундисти, які відокремилися від церкви, як то кажуть, внаслідок своєкорисливості духовенства, коли і в селах нашої єпархії з'явилися шалопути...»[20, с. 296]. І лише пізніше до багатьох священників прийшло усвідомлення більш складної ситуації, що неминуче позначилося і на публікаціях у єпархіальній пресі[13].

Міжконфесійним взаєминам на Півдні України та зокрема у Катеринославській губернії приділяло увагу немало вітчизняних науковців. Однак серед тих, хто побіжно торкався теми христовірства, можна виділити тільки Оксану Безносову, яка у своїй ґрунтовній праці «Екатеринославская губерния – Terra Incognita євангельського движения в Российской империи (середина XVIII – 1917 г.)» [11]. неодноразово згадувала про місцеву секту шалопутів. В своїх попередніх розвідках ми також розглядали проблему культурної інтеграції сектантів-христів в український соціум кінця XIX-початку XX ст. [21].

Секта в селі Комісарівка залишається однією з головних загадок в історії релігійного дисидентства Катеринославської губернії. Вивчення її особливостей породжує більше запитань, ніж може дати відповідей. Спочатку ці люди позиціонувалися виключно як штундисти, оскільки на протестантизм комісарівських сектантів вказувало дуже багато факторів. Тут слід навести і думку православних місіонерів, не завжди влучну, але в даному випадку на диво одностайну. «Про штундистів у селі Комісарівці Верхньодніпровського повіту в Катеринославській губернії», «До історії комісарівських штундистів у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії», «Зухвалість штундистів села Комісарівка Верхньодніпровського повіту» — так у 80-х роках XIX століття виглядали заголовки у єпархіальній пресі. Клерикальні борці з інакодумством вважали цю громаду найбільшим осередком штундизму у всій губернії, і тому їхня підвищена увага є цілком зрозумілою. Цікаво, що ніхто з консисторських фахівців, які ретельно вивчили догматику та поведінку комісарівських сектантів, жодного разу не висловили сумніву в протестантському характері їхнього об'єднання. У протоколі Комісарівського місіонерського комітету від 9 вересня 1886 року навіть наводиться посилання на книгу О. Ушинського «Віровчення малоросійських штундистів», згідно з якою погляди деяких жителів села Комісарове нагадували вчення «Чаплинських сектантів» (*Село Чаплинка Київської губернії було одним із найстаріших вогнищ штундизму в Україні – В.П.*) [22, с. 382-383].

З висновком місіонерів про те, що у Комісарівці з'явився саме штундизм, справді важко не погодитись. Взяти хоча б походження нового релігійного вчення. Його першими проповідниками стали відставний солдат Матвій Литвинов (Рева) та селянин Матвій Чернишов, які до 1872 року працювали у німецьких колоністів на Кавказі та під Херсоном [18, с.155]. Свою проповідь вони будували на критиці парафіяльного кліру, виступали проти шанування ікон, проти культу святих, проти здійснення обрядів під час церковної служби. Причому це робилося відкрито, і надалі численні послідовники Литвинова та Чернишова припиняли будь-яке спілкування з РПЦ. На всі ці обставини православні священники, а також місіонери регулярно звертали увагу у своїх статтях та звітах [19, с. 600-601; 14, с. 70-71; 12, с. 17-18; 23, с. 421-424]. І головне – підозрювані в ересі самі називали себе сектантами і навіть штундистами [18, с. 156; 14, с.70], що абсолютно неймовірно для христовірів або для інших містиків.

Дивує також хвилеподібна динаміка розвитку комісарівського сектантства. Місцева громада штундистів з'явилась після 1872 року, а до 1885 року вже збільшилася до 149 осіб [19, с. 600]. У відповідь на таку явну загрозу для православ'я в селі негайно було створено місіонерський комітет, який енергійно взявся за боротьбу зі штундою. У період з 1885 по 1890 роки з РПЦ возз'єдналося лише 19 сектантів. Проте в 1890 році відбулася зовсім несподівана і вкрай втішна для місіонерів подія: вся громада в кількості 190 чоловік разом зі своїми керівниками написала покайні розписки, де виявила бажання повернутися у православ'я [18, с.169]. Слід зазначити, що масове зречення від секти вкрай рідко зустрічалося серед протестантів, проте христововіри ставилися до подібного кроку з більшим розумінням. Як би там не було, але ця формальна перемога дала підставу захисникам церковної єдності з оптимізмом констатувати: «Подальший рух та розвиток сектантства у с. Комісарівка спільними турботами і зусиллями парафіяльних священиків і комітету вже давно перервано» [1, с. 100].

Останні місіонерські реляції про успіхи відносяться до 1895 року і, як з'ясувалося, вони виявилися значно перебільшеними. Приблизно в цей саме час (1895-1896 роки) Комісарівку відвідувала революціонерка і відома дослідниця російського сектантства У. Ясевич-Бородаєвская, яка з легкістю знайшла у селі громаду так званих «стрибунів». Публіцистці вдалося побувати на «радінні» та навіть записати тексти деяких «розспівців». До речі, на думку В. Ясевич-Бородаєвської, різниця між хлистами та «стрибунами» якраз і полягала саме у сюжетах їхніх духовних пісень, в останніх вони здавалися більш спрощеними [24, с. 240]. Дослідниця навіть не припускала думки, що перед нею штундисти, вона лише намагалася зрозуміти, наскільки ортодоксальними є христововіри, які мешкають у Комісарівці. В результаті В. Ясевич-Бородаєвська дійшла висновку, що зустріла, за її висловлюванням, «відщепенців» чи «недосконалих» хлистів, зазначивши, що «Секта стрибунів швидко зростає, маючи всюди масу прозелітів» [24, с. 242].

У 1903 році наявність хлистів у Комісарівці було визнано і єпархіальним місіонером І. Айвазовим, фаховій компетенції якого можна повністю довіряти. Визнаючи, що років десять тому село вважалося одним із перших у губернії «осередків штунди», консисторський чиновник констатував сумну для нього трансформацію «колишніх штундистів», котрі «поступово перейшли в шалопутство» [2, с. 469]. Місіонер зауважував, що христововіри зосереджені в одній частині Комісарівки – у так званій Лозуватці і «вірні заповіту старих хлистів...шалопути старанно зберігають зовнішній вигляд православного і в усьому, що стосується їхньої секти, діють дуже обережно» [2, с. 469]. Ясевич-Бородаєвська також зазначала, що комісарівські «стрибуни» зберігають у своїх будинках ікони «як формальні патенти на благонадійність» [24, с.241]. Зазначена обставина ставить крапку у суперечці про можливий штундизм комісарівських сектантів у перші роки ХХ століття, адже протестанти зазвичай повертали ікони назад до церкви.

У подальших місіонерських звітах село Комісарівка незмінно фігурує серед тих населених пунктів Катеринославської губернії, де було виявлено шалопутство [3, с. 330; 4, с. 135; 9, с. 10; 6, с.8; 7, с.171; 8, с. 418; 5, с.10]. У документі за 1909 рік навіть сказано, що «центром і єдиним пунктом старого хлиствства, як і раніше, залишається с. Комісарівка Верхньодніпровського повіту, де послідовників цієї секти налічується понад **п'ятсот** (Виділено нами – В.П.) осіб» [6, с.8]. Дані про півтисячі комісарівських христововірів (точніше про 534 [10, с. 15]) є майже в кожному місіонерському огляді початку ХХ століття.

Показово, що в цих рапортах Комісарівку можна зустріти і серед тих сіл, де був поширений штундизм. Подібне сусідство можна пояснити або перестрашуванням єпархіальних статистиків, або паралельним існуванням двох не пов'язаних між собою громад: містиків та раціоналістів. У такому разі проблема виникнення христововірства в Комісарівці набуває нової гостроти.

Слід звернути увагу, що у питанні про походження комісарівського стрибунства/шалопутства думки В. Ясевич-Бородаєвської та І. Айвазова багато в чому зійшлися. Революціонерка вказувала, що до Комісарівки приїжджав із села Широкого «стрибунський проповідник Скірко» [24, с.243]. А місіонер писав, що місцеві хлисті «у кількості 534 чоловік не погодилися змінити ім'я (*На «Новий Ізраїль» – В.П.*) і не перебувають навіть у спілкуванні з новоізраїльтянами Ростова та Таганрогу, а керуються хлистом на прізвище Скорко з Херсонської єпархії» [9, с. 10]. Значно раніше І. Айвазов стверджував, що більшість комісарівських шалопутів складали колишні штундисти, причому цей перехід відбувався під впливом «херсонських хлестів» [2, с. 469]. Як наслідок, у Комісарівці справді утворилася якась вельми незвичайна громада христововірів, яка значно виділялася серед іншого шалопутського співтовариства Катеринославської губернії. Її відрізняв, насамперед контингент, що складався переважно з колишніх протестантів, масовість та відсутність помітних зв'язків із єдиновірцями в межах єпархії. Невипадково В. Ясевич-Бородаєвська звернула на це увагу, написавши: «Зустрічаються абсолютно самостійні центри стрибунства, поза всякими хлестівськими впливами, як це ми бачимо в с. Комісарівці» [24, с. 242].

Ще однією версією, яка пояснює перехід комісарівських сектантів від штундизму до христововірства, може бути їхнє знайомство з німецькими «братами», про яке мимохіть згадує В. Ясевич-Бородаєвська [24, с. 242]. Наприкінці ХІХ століття в деяких менонітських та баптистських громадах, що існували в німецьких колоніях Півдня України та Закавказзя, став виділятися власний містичний напрям, який іноді називали «скакунами». До речі, тут простежується деяка аналогія з визначенням «стрибуни», що часто використовується дослідницею. Такий розвиток подій міг мати місце, до того ж він багато в чому пояснює масовість переходу комісарівських сектантів з одного напрямку до іншого. Однак у такому разі постає питання про наявність у місцевих «стрибунів» суто російського хлестівського фольклору. В. Ясевич-Бородаєвська згадує автентичні терміни «корабель», «брати-корабельники», «кормчий», «пророк», а також наводить великі уривки зі «стрибунських розспівців», де відомі алегорії російських хлестів відтворені з великою кількістю українізмів, що говорить про повну відсутність іноземного впливу. Як приклад можна навести наступний уривок (орфографія оригіналу збережена):

Ми у цьому дому,
Як у царстві в раю,
Шо ми Духом запоем,
Усі «корабличком» поїдем,
В труби ангели вострубят...
Ми поїдем усі «на кругу»,
Як ангели запоем,

Да и «хрестечком» поїдем...[24, с. 233-234]

Насамкінець хотілося б погодитися з думкою сучасної дослідниці О. В. Безносової, яка відносить громаду в селі Комісарівка до тієї категорії катеринославського сектантства, якій православні місіонери дали не дуже чітке визначення «штундо-хлисти» [11, с. 198-199]. Цей термін при всій його політичній ангажованості найкраще підходить для характеристики доволі загадкового явища, що відбувалося у релігійному житті Верхньодніпровського повіту на межі ХІХ та ХХ століть.

Література

1. А. Т. Миссионерский съезд в городе Верхнеднепровске и его занятия. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1895, №4. С. 96-106.
2. Айвазов И. Из дневника миссионера. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1903, №18. С. 469-475.
3. Айвазов И. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии за 1902 год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1903, №13. С.325-333.
4. Айвазов И. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии за 1903 год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1904, №5. С.135-143.
5. Афанасьев А. Состояние сектантства и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1912 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1913, №8. С.9-20.
6. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1909 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1910, №5. С.1-12.
7. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1910 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1911, №6. С.159-175.
8. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1911 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1912, №8. С.417-435.
9. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1908 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1909, №9. С.1-12.
10. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1908 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1909, №10. С. 1-27.
11. Безносова О. В. Екатеринославская губерния – Terra Incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII – 1917 г.). Steinhagen: Samenkorn, 2014, 545с.
12. Дерзость штундистов села Комиссаровка Верхнеднепровского уезда. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1887, №1. С. 16-20
13. Заметка о шалопутах и штундистах в Екатеринославской епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1884, №22. С. 425-435.
14. К истории комиссаровских штундистов в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1886, №3. С. 68-72.
15. Корольков К. Один из видных представителей сектантства (шалопутства) Екатеринославской епархии – отставной солдат Григорий Шевченко. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1890, №9. С. 237-245.
16. Миссионерский Съезд Духовенства Екатеринославской Епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1897, №29. С. 737-741.
17. Миссионерский Съезд Духовенства Екатеринославской Епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1897, №30. С. 766-772.
18. Монастырев М. О Миссионерских противосектантских Комитетах в Екатеринославской Епархии с кратким обзором истории и характеристикою местного сектантства. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1891, №9. С. 150-171.
19. О штундистах в селе Комиссаровке Верхнеднепровского уезда в Екатеринославской губернии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1885, №24. С. 598-607.

20. Покровский Ф. К вопросу об устройстве свечной продажи в нашей епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1875, №19. С. 295-302.
21. Потоцький В.П. Поява та поширення секти шалопутів у Павлоградському повіті Катеринославської губернії (друга половина XIX ст.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2020, вип. 31. С. 51-59.
22. Протокол Ростовского на Дону Миссионерского комитета. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1886 – №20 – С. 379-385.
23. Протоколы Миссионерских Комитетов. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1889, №24. С. 421-430.
24. Ясевич-Бородаевская В. И. Очерки из истории сектантских движений в Екатеринославской губернии. *Новое слово*, 1897. Кн.4, январь. С. 215-262.

References

1. A. T. Missionerskiy s'ezd v gorode Verkhnedneprovske i ego zanyatiya [The missionary congress in the city of Verkhnedneprovsk and its activities]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1895, № 4. S. 96-106. (in Russian).
2. Ayvazov I. Iz dnevnika missionera [From the missionary's diary]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1903, № 18. S. 469-475. (in Russian).
3. Ayvazov I. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii za 1902 god [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1902]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1903, № 13. S.325-333. (in Russian).
4. Ayvazov I. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii za 1903 god [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1903]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1904, № 5. S.135-143. (in Russian).
5. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1912 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1912]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1913, № 8. S.9-20. (in Russian).
6. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1909 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1909]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1910, № 5. S.1-12. (in Russian).
7. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1910 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1910]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1911, № 6. S.159-175. (in Russian).
8. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1911 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1911]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1912, № 8. S.417-435. (in Russian).
9. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1908 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1908]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1909, № 9. S.1-12. (in Russian).
10. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1908 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1908]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1909, № 10. S.1-27. (in Russian).

11. Beznosova O. V. *Ekaterinoslavskaya guberniya – Terra Incognita evangelского dvizheniya v Rossiyskoy imperii (seredina XVIII – 1917 g.)* [Ekaterinoslav province – Terra Incognita of the evangelical movement in the Russian Empire (middle of XVIII – 1917)]. Steinhagen: Samenkorn, 2014, 545s. (in Russian).
12. Derzost shtundistov sela Komissarovka Verkhnedneprovskogo uyezda [The audacity of the stundists of Komissarovka village, Verkhnedneprovsky District]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1887, № 1. S. 16-20. (in Russian).
13. Zametka o shaloputah i shtundistah v Ekaterinoslavskoy eparhii [A note about shaloputs and stundists in the Ekaterinoslav diocese]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1884, № 22. S. 425-435. (in Russian).
14. K istorii komissarovskikh shtundistov v Verkhnedneprovskom uезде Ekaterinoslavskoy gubernii [To the history of the Komissarovka stundists in the Verkhnedneprovsky District of the Ekaterinoslav province]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1886, № 3. S. 68-72. (in Russian).
15. Korolkov K. Odin iz vidnyih predstaviteley sektantstva (shaloputstva) Ekaterinoslavskoy eparhii – otstavnoy soldat Grigoriy Shevchenko [One of the prominent representatives of sectarianism (shaloputs) of the Ekaterinoslav diocese - retired soldier Hryhory Shevchenko]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1890, № 9. S. 237-245. (in Russian).
16. Missionerskiy S'ezd Duhovenstva Ekaterinoslavskoy Eparhii [Missionary Congress of the Clergy of the Ekaterinoslav diocese]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1897, № 29. S. 737-741. (in Russian).
17. Missionerskiy S'ezd Duhovenstva Ekaterinoslavskoy Eparhii [Missionary Congress of the Clergy of the Ekaterinoslav diocese]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1897, № 30. S. 766-772. (in Russian).
18. Monastyirev M. O Missionerskikh protivosektantskikh Komitetah v Ekaterinoslavskoy Eparhii s kratkim obzorem istorii i harakteristikoyu mestnogo sektantstva [About the Missionary Anti-sectarian Committees in the Ekaterinoslav diocese with a brief overview of the history and characteristics of local sectarianism]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1891, № 9. S. 150-171. (in Russian).
19. O shtundistah v sele Komissarovke Verkhnedneprovskogo uyezda v Ekaterinoslavskoy gubernii [About the Stundists in the village of Komissarovka, Verkhnedneprovsky District, Yekaterinoslav province]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1885, № 24. S. 598-607. (in Russian).
20. Pokrovskiy F. K voprosu ob ustroytve svechnoy prodazhi v nashey eparhii [Regarding the arrangement of candle sales in our diocese]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1875, № 19. S. 295-302. (in Russian).
21. Pototskiy V.P. Poiava ta poshyrennia sekty shaloputiv u Pavlohradskomu poviti Katerynoslavskoi hubernii (druha polovyna XIX st.) [The appearance and spread of the Shaloput sect in the Pavlograd District of the Katerynoslav Province (second half of the 19th century)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N.Karazina, «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*. 2020, vyp. 31. S. 51-59. (n Ukrainian).
22. Protokol Rostovskogo na Donu Missionerskogo komiteta [Protocol of the Rostov-on-Don Missionary Committee]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1886, №20. S. 379-385. (in Russian).
23. Protokolyi Missionerskikh Komitetov [Protocols of Missionary Committees]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1889, № 24. S. 421-430. (in Russian).
24. Yasevich-Borodaevskaya V. I. Ocherki iz istorii sektantskikh dvizheniy v Ekaterinoslavskoy gubernii [Essays on the history of sectarian movements in Ekaterinoslav province]. *Novoe slovo*, 1897. Kn.4, yanvar. S. 215-262. (in Russian).